

Eiríkur Rögnvaldsson

ÍSLENSK MÁLFRÆÐI

HLJÓÐKERFISFRÆÐI

OG

BEYGINGAFRÆÐI

Reykjavík
1984

FORMÁLI

Þetta rit er aukin og endurskoðuð útgáfa tveggja kennslukvera sem ég samdi og gaf út í fyrra, og hétu **Íslensk orðhlutafraði** og **Íslensk hljóðkerfisfraði**. Það fyrra hef ég stýtt lítilsháttar, breytt orðalagi og efnisskipan sums staðar, og fellt úr nokkrar villur; það síðara hef ég lengt mikið, auk þess sem efnisskipan og orðalagi er víða gjörbylt. Ég samdi þessi kver til þess að nota í kennslu í íslensku til B.A.-prófs; og efni þessa rits er miðað við að það henti til kennslu í námskeiðunum íslenskt nútímamál I og II - ásamt fleiri ritum að sjálfsögðu.

Báðir foreldrar þessa rits urðu upphaflega til á skömmum tíma, og báru þess ýmis merki; og svo er enn um þetta afkvæmi. Þótt vonandi hafi tekist að sníða suma vankantana af því, verður það enn að skoðast sem tilraunaútgáfa, sem vonandi á eftir að fá á sig fríðara svipmót.

Ég þakka öllum sem hlut eiga að máli fyrir afnot af óprentuðum ritgerðum þeirra, sem víða hafa orðið mér að miklu gagni. Þá skal tekið fram, að ýmsar hugmyndir sem hér koma fram voru settar fram og ræddar í námskeiðum Höskuldar Þráinssonar í Íslenskri hljóðkerfisfraði haustið 1980 og Íslenskri beyginga- og orðmyndunarfraði haustið 1981; fæst af því er upphaflega komið frá mér, og ég þakka Höskuldi og samstúdendum mínum afnot af því sem frá þeim er komið.

Hér skulu svo í upphafi skýrð nokkur atriði í sambandi við tákun. Hljóðritun er samkvæmt venju höfð innan hornklofa. Hljóðönn í merkingunni "merkingargreiningandi eind í yfirborðsgerð" eru höfð innan skástrika /.../, en baklegar gerðir eru táknaðar innan #...#. Í beygingafræðinni eru yfirleitt notuð stafsetningartákn í stað hljóðtákna þar sem ekki getur valdið misskilningi; sömuleiðis eru stafsetningartákn notuð fyrir sérhljóð í baklægum gerðum til einföldunar.

Reykjavík, 16. janúar 1984

Leifur Ragnir.

ORDASKRÁ

Í þessari skrá eru nær eingöngu þau fræðiorð sem eru skilgreind í ritinu; ekki eru tekin með orð eins og **lokhljóð**, **nefnifall o.s.frv.**, sem allir lesendur ættu að þekkja úr fyrra námi sínu. Enskar samsvaranir eru látnar fylgja með til að auðvelda áhugasömum lesendum að afla sér frekari vitneskju. Tölurnar vísa til síðna þar sem viðkomandi orð kemur fyrst fyrir eða er skilgreint, nema hvorttveggja sé.

aðgreinandi þáttur (distinctive feature): 43
aðskeyti (affix): 94
algild andstaða (constant opposition): 18
aliröðun (feeding order): 76
atkvætt (syllabic): 45
baklæg gerð (underlying form): 33, 38
bakstaða (final position): 13
beygingarregla (morphological rule): 9, 127
beygingarþáttur (morphological feature): 9, 105
blaðmyndað (coronal): 46
dreift (distributed): 46
eðlilegur flokkur (natural class): 45
einangruð andstaða (isolated opposition): 18
fjarlægt (low): 47
forskeyti (prefix): 94
framlægt (anterior): 46
framskotin tungurót (advanced tongue root): 49
framstaða (initial position): 13
frjáls dreifing (free distribution): 15, 94
fyllidreifing (complementary distribution): 15, 94
grunnþáttur (base feature): 106
hálf sérhljóð (glide): 47
hlíðmælt (lateral): 46
hljóðan (phoneme): 14, 34
hljóðbeygingarregla (morphophonemic rule): 9, 130
hljóðbrigði (allophone): 15
hljóðeðlisfræði (acoustic phonetics): 11
hljóðfræði (phonetics): 11
hljóðkerfi (phoneme system): 13, 14
hljóðkerfisregla (phonological rule): 10, 33, 50
hljóðmyndunarfræði (articulatory phonetics): 11
hljóðskipunarfræði (phonotactics): 13, 28
hljóðskipunarregla (morpheme structure rule): 13, 28
hljóðþáttur (phonetic feature): 43
hljóðandi (sonorant): 46
hlutfallsbundin andstaða (proportional opposition): 18

hlutleyst andstæða (neutralized opposition): 16, 19
 innskeyti (infix): 95
 innstaða (medial position, intervocalic position): 13
 kerfisgát (systematic gap): 28
 kringt (rounded): 47
 langt (long): 47
 lágmarkspár (minimal pair): 16
 lesfærsluregla (lexical insertion rule): 9
 lokaður flokkur (closed class): 135
 marghliða andstæða (multilateral opposition): 18
 merkað (marked): 106, 136
 málfræðileg formdeild (grammatical category): 103
 málfræðilegt myndan (grammatical morpheme): 94
 merkingarlegt myndan (semantic morpheme): 94
 myndan (morpheme): 93, 100
 myndbrigði (allomorph): 94
 nálægt (high): 46
 nefkveðið (nasal): 46
 opin flokkur (open class): 135
 orðasafn (lexicon): 9, 121
 orðasafnsmynd (lexical entry): 128, 132
 orðasafnsregla (lexical redundancy rule): 123
 orðasafnsþáttur (lexical feature): 105, 121
 orðmyndunarregla (word formation rule): 125
 ómarkað (unmarked): 106, 122, 136
 raddað (voiced): 46
 raðvensl (syntagmatic relation): 13
 regluröðun (rule ordering): 41
 rót (root): 94
 samfelld (continuant): 46
 samhljóðskennt (consonantal): 45
 skil (boundaries): 50
 slysað (accidental gap): 28
 spegilregla (mirror image rule): 75
 sperrt raddglufa (spread glottis): 46
 staðvensl (paradigmatic relation): 13
 stofn (stem): 94
 stofnhlutagreining (IC-analysis): 95
 strítt (strident): 47
 stöðubundið afbrigði (positional variant): 15
 sumgild andstæða (neutralizable opposition): 18
 sveltiröðun (bleeding order): 76
 tvíhliða andstæða (bilateral opposition): 18
 umframur þáttur (redundant feature): 48
 ummyndanþáttur (transformational feature): 106
 umskiptaröð: 16
 uppmelt (back): 46
 viðskeyti (suffix): 94
 þanið (tense): 47

EFNISYFIRLIT

Inngangur	9
1. Hjóðan og hjóðkerfi	11
1.1 Viðfangsefni hjóðkerfisfræðinnar	11
1.1.1 Hjóðfræði og hjóðkerfisfræði	11
1.1.2 Skipting í hjóð	12
1.1.3 Eindir og vensl hjóðkerfisins	13
1.2 Grundvallarhugtök	14
1.2.1 Hjóðan og hjóðbrigði	14
1.2.2 Fyllidreifing - frjáls dreifing	15
1.2.3 Lágmarkspör - umskiptaraðir	16
1.2.4 Tegundir andstæðna	18
2. Íslenskt hjóðkerfi og hjóðskipun	20
2.1 Hjóðönn í íslensku	20
2.1.1 Hjóðtákn sem notað eru	20
2.1.2 Lokhjóð	21
2.1.3 Önghjóð	23
2.1.4 Hliðarhjóð, sveifluhjóð, nefhjóð	24
2.1.5 Sérhjóð	25
2.1.6 Yfirlit yfir hjóðkerfið	26
2.2 Hjóðskipun íslensku	28
2.2.1 Hjóðskipunarreglur	28
2.2.2 Staða einstakra hjóða	28
2.2.3 Framstöðuklasar	29
2.2.4 Bakstöðuklasar	31
3. Baklægur gerðir	33
3.1 Rök fyrir baklægri gerð	33
3.1.1 Mismunandi tengsl hjóðana	33
3.1.2 Erlendur hreimur og framburður tökuorða	34
3.1.3 Hjóð í samfelldu tali	35
3.1.4 Barnamál	36
3.1.5 Stuðlun	37
3.2 Val baklægrrar gerðar	38
3.2.1 Forsegjanleiki	38
3.2.2 Einfaldleiki og sennileiki	39
3.2.3 Hagkvæmni og kerfissamræmi	40
3.2.4 Baklægt hjóðkerfi íslensku	41
4. Hjóðþettir og hjóðkerfisreglur	43
4.1 Hjóðþettir	43
4.1.1 Þáttgreining	43
4.1.2 Tilgangur þáttgreiningar	44
4.2 Þettir íslenskra hjóða	45
4.2.1 Heiti og skilgreiningar þátta	45
4.2.2 Dæmi um þáttgreiningu	47
4.2.3 Þáttamerking íslenskra hjóða	49

4.3	Hljóðkerfisreglur	50
4.3.1	Verkefni hljóðkerfisreglna	50
4.3.2	Áhrif skila á hljóðkerfisreglur	50
4.3.3	Formleg framsetning hljóðkerfisreglna	52
4.3.4	Þetta í hljóðkerfisreglum	53
5.	Samhljóðareglur	55
5.1	Raddbandareglur	55
5.1.1	Aðblástur	55
5.1.2	Afröðun	56
5.1.3	Afblástur	57
5.1.4	Harðmæli - linnmæli	59
5.2	Samsteypur	59
5.2.1	Framgömun samhljóða á undan sérhljóði	59
5.2.2	Framgömun á undan [j]	60
5.2.3	Þhð í framstöðu	61
5.3	Tengsl lokhljóða og önghljóða í innstöðu	62
5.3.1	Önghljóðun	62
5.3.2	Staða uppgömmeltra önghljóða	64
5.3.3	Lokhljóðun á undan #lð og #nð	65
5.3.4	Lokhljóðun #ð#	66
5.3.5	Lokhljóðun langra önghljóða	68
5.4	Reglur um <u>r</u> -endingar	69
5.4.1	<u>r</u> -brottfall	69
5.4.2	<u>u</u> -innskot	70
5.4.3	Samlögnun við #lð og #nð	71
5.4.4	Frálfking	72
5.4.5	Rök fyrir reglum	73
5.5	Styttingar og lengingar	75
5.5.1	Stytting langra samhljóða	75
5.5.2	Samspil styttingar og annarra reglna	75
5.5.3	Lenging	77
5.6	Samlaganir og brottföll	78
5.6.1	Samlögun nefhljóða	78
5.6.2	Samlögun önghljóða	79
5.6.3	Brottfall samhljóða úr klösum	80
6.	Sérhljóðareglur	83
6.1	<u>u</u> -hljóðvarp og veiklun	83
6.1.1	<u>u</u> -hljóðvarp	83
6.1.2	Veiklun	84
6.2	Brottföll	86
6.2.1	Brottfall á undan blámynduðu hljóði	86
6.2.2	Brottfall í enda stofns og í greini	87
6.3	Tvíhljóðanir	88
6.3.1	Tvíhljóðun á undan #gi#	88
6.3.2	Tvíhljóðun á undan #ng# og #nk#	89
6.4	Lengd	90
6.4.1	Lengdarregla	90
6.4.2	Lengd og atkvæði	91

7. Myndan og merking	93
7.1 Myndanið sem merkingarbær eind	93
7.1.1 Myndan - myndbrigði	93
7.1.2 Rót, forskeyti, viðskeyti, stofn	94
7.1.3 Greining í beina stofnhluta	95
7.2 Myndanið sem eind í byggingu orðsins	96
7.2.1 Myndangreining á sögulegum grunni	96
7.2.2 Myndangreining á grundvelli málkunnáttu	97
7.2.3 Tengsl myndana og merkingar	98
7.2.4 Ný skilgreining myndans	99
7.2.5 Orðið sem minnsta merkingarbær eind	100
8. Formdeildir og beygingarþettir	103
8.1 Málfraðilegar formdeildir ..	103
8.1.1 Formleg flokkun	103
8.1.2 Beygingarlegar og setningarlegar formdeildir	104
8.1.3 Beygingarþettir	105
8.1.4 Mörkuð og ómörkuð gildi	106
8.2 Málfraðilegar formdeildir í íslensku	107
8.2.1 Orðflokkar	107
8.2.2 Persóna	108
8.2.3 Tala	110
8.2.4 Kyn	111
8.2.5 Fall	112
8.2.6 Ákveðni	115
8.2.7 Stig	116
8.2.8 Tíð og háttur	117
8.2.9 Horf og mynd	119
9. Orðasafn og reglur	121
9.1 Orðasafnið og uppbygging þess	121
9.1.1 Innihald orðasafnsins	121
9.1.2 Orðasafnsmyndir	122
9.1.3 Orðasafnsreglur	122
9.1.4 Merkingarlegar reglur	124
9.1.5 Þáttamerkingarreglur	125
9.2 Beygingarreglur	127
9.2.1 Framsetning beygingarreglna	127
9.2.2 Þettir í beygingarreglum	128
9.2.3 Regluröðun	130
9.3 Hljóðbeygingarreglur	130
9.3.1 Munur hljóðbeygingarreglna og hljóðkerfisreglna	130
9.3.2 Helstu hljóðbeygingarreglur í íslensku	131
9.3.3 Mismunandi hlutverk hljóðbeygingarreglna	132
10. Nafnorðabeyging	134
10.1 Orðasafnsþettir	134
10.1.1 Kyn	134
10.1.2 Hefðbundin beygingarflokkun	135
10.1.3 Markaðar og ómarkaðar endingar	136
10.2 Karlkyn	137
10.2.1 Beygingardæmi	137

10.2.2	Beygingarreglur	139
10.2.3	Orðasafnsreglur	142
10.3	Kvenkyn og hvorugkyn	143
10.3.1	Beygingardæmi kvenkyns	143
10.3.2	Orðasafnsreglur	145
10.3.3	Hvorugkyn	146
10.4	Almenn atriði	147
10.4.1	Opnir og lokaðir beygingarflokkar	147
10.4.2	Beyging greinis	149
10.4.3	Hljóðbeygingarreglur	150
11.	Beyging lýsingarorða, töluorða, fornafna og atviksorða	153
11.1	Fallbeyging lýsingarorða	153
11.1.1	Sterk beyging frumstigs	153
11.1.2	Veik beyging og beyging miðstigs og efstastigs	154
11.1.3	Hljóðbeygingarreglur	155
11.2	Beyging fornafna og töluorða	156
11.2.1	Persónufornöfn, afturbeygt fornafn og ábendingarfornöfn	156
11.2.2	Eignarfornöfn, spurnarfornöfn, óákveðin fornöfn	158
11.2.3	Beyging töluorða	160
11.2.4	Yfirlit yfir fallbeygingu	160
11.3	Stigbreyting	161
11.3.1	Stigbreyting lýsingarorða	161
11.3.2	Stigbreyting atviksorða	162
12.	Sagnbeyging	164
12.1	Yfirlit um sagnbeygingu	164
12.1.1	Sterkar sagnir og veikar	164
12.1.2	Sundurgreining endinga	164
12.2	Beygingardæmi sagna	165
12.2.1	Veikar sagnir	165
12.2.2	Sterkar sagnir	166
12.3	Beygingarreglur og hljóðbeygingarreglur	168
12.3.1	Beygingarreglur	168
12.3.2	Hljóðskipti	169
12.3.3	Aðrar hljóðbeygingarreglur	171
12.4	Aðrir flokkar, hættir og myndir	173
12.4.1	Núpálegar sagnir	173
12.4.2	Bodháttur	174
12.4.3	Lýsingarháttur þátíðar	175
12.4.4	Miðmynd	176
	Heimildir	177

INNGANGUR

Að jafnaði er gert ráð fyrir að málkerfi hvers tungumáls skiptist í nokkra hluta, sem hver hafi sitt sérstaka verkefni. **Setningafræðin** gerir grein fyrir röðun orða í setningar og sambandinu milli orða; **orðhlutafræðin** (beyginga- og orðmyndunarfræði) gerir grein fyrir innri gerð orðanna og þeim formbreytingum sem þau taka eftir stöðu sinni í setningu o.fl.; **hljóðkerfisfræðin** fæst við hljóðin sem mynda orðin, hvaða reglur gildi um samröðun þeirra, og hvernig þau hafi áhrif hvert á annað.

Í þessu riti er ætlunin að gefa ágrípskennda lýsingu á íslenskri hljóðkerfisfræði og beygingafræði innan ramma generatífrar málfræði (málmyndunarfræði, ummyndanamálfræði, reglumálfræði). Hér er því nauðsynlegt að drepa á nokkur meginatriði í sambandi við uppbyggingu málkerfisins eins og generatíffistar hugsa sér hana. Samkvæmt því skiptist grunnhluti setningafræðinnar í tvennt; **liðgerðarreglur** og **orðasafn**. Liðgerðarreglurnar "búa til" setningahríslur, þ.e. ákveðnar setningafræðilegar formgerðir, þar sem eru "básar" fyrir hinar ýmsu tegundir orða; nafnorð, sagnir, lýsingarorð, atviksorð o.s.frv. Síðan koma til sögu svokallaðar **lesfærslureglur**, sem stínga orðum úr orðasafninu inn í viðeigandi bása í hríslunum; nafnorðum í nafnorðabása, sögnum í sagnabása o.s.frv. Lesfærslureglurnar þurfa líka að geta að flokkunarrömmum sagna; ekki má t.d. stínga sögn eins og berja inn í hríslu með tveimur andlagsbásum, því að flokkunarrámi berja er [SI NI], en ekki [SI NI NI].

En hvað er þetta orðasafn? Við komum að því í 9. kafla; en til bráðabirgða getum við sagt að það sé sá hluti minnisins þar sem við geymum öll orð sem við kunnum og ýmsar upplýsingar um þau - upplýsingar sem nauðsynlegar eru til að við getum notað þau rétt. Gert er ráð fyrir að ýmsar setningafræðilegar, beygingarlegar og hljóðfræðilegar upplýsingar séu geymdar við hvert orð í orðasafninu sem e.k. **þettir**. Við tökum hljóðþetti fyrir í 4. kafla, en beygingarþetti í 8. kafla. Þessir þettir flytjast með orðunum þegar þeim er stungið inn í hrísluna í djúpperð setningarinnar; og þar geta ýmsir beygingarþettir best við. Síðan tekur við ummyndanahluti setningafræðinnar, þar sem ýmsar tilfærslur geta orðið. Þar bætast enn við beygingarþettir, þannig að þegar komið er í gegnum setningafræðihlutann hangir við hvert orð **bálikur beygingarþátta**.

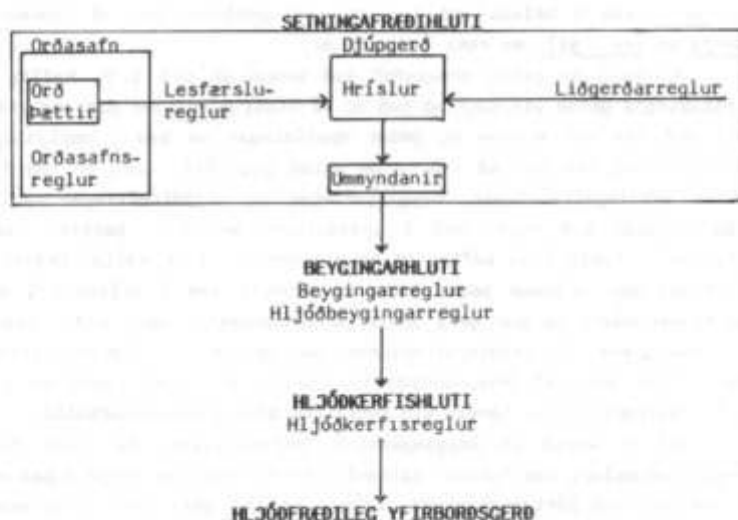
Þá er komið að beygingarhluta málkerfisins. Þar koma til sögu **beygingarreglur**, sem "skoða" þáttabáik hvers orðs, og setja á það endingar í samræmi við þáttamerkinguna. Einnig er þar gert ráð fyrir svonefndum **hljóðbeygingarreglum**, sem valdi ýmsum hljóðavíxlum í stofni; þar taka líka

mið af þáttabálkinum. Meginverkefni beygingafræðinnar er að lýsa þessum tveim tegundum reglna; hvers eðlis eru þær, við hvað miða þær, á hvað verka þær, hver er útkoman úr þeim?

Síðan tekur hljóðkerfishluti málkerfisins við því sem beygingarhlutinn skilar af sér. Í orðasafninu er hvert hljóð hvers orðs sem við kunnum merkt ákveðnum hljóðþáttum; en hljóð ýmissa endinga, sem bætast við í beygingarhlutanum, geta haft áhrif á þætti hljóða stofnsins. Það er verkefni **hljóðkerfisreglnanna** að stjórna þeim breytingum; þær eru sem sagt reglur sem eingöngu lóta hljóðfræðilegum skilyrðingum, en þurfa ekki á neinum beygingarlegum upplýsingum að halda. Útkoman úr hljóðkerfishlutanum er svo hin hljóðfræðilega yfirborðsgerð málsins; þ.e. það sem við heyrum.

Athugið að með þessu er ekki verið að segja að svona "förum við að" þegar við tölum; hér er aðeins verið að setja upp módel, sem ganga má út frá við lýsingu ýmissa fyrirbæra og ferla í mannlegu máli. Á síðari árum hefur mikið verið deilt um "sálfræðilegan raunveruleika" í máli, þ.e. hvort eðlilegt sé að gera ráð fyrir að ýmsar baklægar myndir og reglur séu "til" í einhverjum skilningi - og þá í hvaða skilningi. Hér verður gengið út frá því að þessir hlutir eigi sér einhvern tilverurétt; en þótt margir kunni að vera vantrúaðir á það, ætti samt að mega nota módelið sem grundvöll mállýsingar - og þá er tilganginum náð.

Hér fylgir mynd sem á að skýra þá uppbyggingu málkerfisins sem hér hefur verið lýst.

1. HLJÓÐAN OG HLJÓÐKERFI

1.1 Viðfangsefni hljóðkerfisfræðinnar

1.1.1 Hljóðfræði og hljóðkerfisfræði

Til að átta sig á viðfangsefnum hljóðkerfisfræðinnar er líklega best að byrja á að afmarka hana frá hljóðfræði. Hljóðfræðin er lýsing á málhljóðum og myndun þeirra. Hún skiptist einkum í tvennt; hljóðmyndunarfræði,¹ sem fæst við að lýsa hreyfingum talferanna við hljóðmyndun, og hljóðeðlisfræði,² sem lýsir eðlisfræðilegum þáttum málhljóðanna; sveiflustærð, sveiflutíðni o.s.frv., og athugar hvernig hreyfingar talferanna hafa áhrif á þessi atriði.

Hljóðfræðilega séð eru engin tvö hljóð nákvæmlega eins. Þá er ekki bara átt við það sem við köllum "mismunandi" hljóð (t.d. [a] og [e], [p] og [s]), heldur eru engin tvö tilvik af "sama" hljóðinu nákvæmlega eins. Talferin hreyfast ekki á nákvæmlega sama hátt, styrkurinn er mismunandi, tónninn ekki sá sami, o.s.frv. Hver einstaklingur hefur líka sinn sérstaka málrósm; samt hikum við ekki við að tala um "sömu" hljóðin. En hvað merkir þá "sömu"?

Við getum hugsað okkur að svara þeirri spurningu svo, að við höfum í huga ("kunnum") einhverja ákveðna ímynd af sérhverju hljóði málsins; "fyrirmyndar" [a], "fyrirmyndar" [s], o.s.frv.; og öll hljóð sem líkist þessum "fyrirmyndar" hljóðum nægilega mikið köllum við "sömu" hljóðin. Þetta er vissulega spor í rétta átt, en nægir þó engan veginn sem skilgreining. Það sjáum við ef við tökum líkingu af bókstöfunum. Af þeim eru til margar gerðir; A a R $\mathfrak{A}$ o.s.frv. Ef þetta væru nú mismunandi málhljóð sem hljóðfræðin ætti að lýsa, þá myndi hún ekki hafa nein sérstök tengsl þarna á milli. Ef við tökum t.d. R og $\mathfrak{A}$, þá eru yfirborðslíkindin ekki mikil; R er miklu líkara H eða F en $\mathfrak{A}$. Samt tengjum við ósjálfrátt R = $\mathfrak{A}$, en ekki R = H eða R = F.

Þessi líking hljóðanna við bókstafina er að vísu ekki fullkomin, en ætti þó að sýna a.n.l. mun þessara tveggja greina, hljóðfræðinnar og hljóðkerfisfræðinnar. Hljóðfræðin lýsir hverju einstöku hljóði, en hljóðkerfisfræðin fæst við venslin milli hljóðanna; athugar hvaða hljóð við flokkum saman - ósjálfrátt - og skynjum sem eitt og hið sama. Hún tekur líka tillit til hljóðumhverfis, og lýsir því hvernig næstu hljóð geta haft áhrif á hvert hljóð. Í hljóðfræðinni er allur munur hljóða jafn

1 Sjá t.d. Ladefoged (1975).

2 Sjá t.d. Fry (1979).

mikilvægur, jafn réttshár; en í hljóðkerfisfræðinni er litið framhjá sumum hljóðamun; hann skiptir þar ekki máli.

Viðfangsefni hljóðkerfisfræðinnar er því í stuttu máli að lýsa reglubundnum venslum milli merkingargreinandi einda málsins; en hún lífur framhjá þeim mun sem ekki er reglubundinn, og ekki skiptir máli fyrir merkinguna.

1.1.2 Skipting í hljóð

Við skulum líka hafa það í huga, að frá hreinu hljóðfræðilegu sjónarmiði er varla hægt að tala um einstök málhljóð. Talfærin stansa aldrei í einhverri ákveðinni stöðu; þau eru alltaf á hreyfingu. Oft erum við byrjuð að hreyfa þau fyrir eitthvert ákveðið hljóð nokkru áður en að því kemur. Berið t.d. saman orðmyndirnar strjúka og strýkur. Í strjúka er líklega algengast að við kringjum varinnar alveg frá upphafi, þótt þrjú hljóð séu á undan eina hljóði orðsins sem kallað er kringt, þ.e. [u]. Og hvar á þá að draga mörkin milli hljóðanna?

Eins er ef við athugum hljóðeðlisfræðilegu hliðina. Ef við tengjum hljóðnema við sveiflusjá og horfum á sveiflurnar, sem myndast þegar við tölum, á skjá fyrir framan okkur, er ómögulegt að skipta þeim nákvæmlega niður í ákveðin hljóð. Svo hvaða rök höfum við fyrir því að skipta talinu niður í hljóð?

Rök fyrir slíku hljóða ölli að vera óbein; það er ekki um að ræða neitt sem við getum vegið eða mælt. Og þetta einkennir allan rökstuðning í hljóðkerfisfræði; hann verður ekki byggður á raunvísindalegum aðferðum. Það er ákaflega mikilvægt að átta sig á þeim mun hljóðfræði og hljóðkerfisfræði. En ein helstu rökin fyrir skiptingu í hljóð má sækja til ritmálsins. Ritmálið byggist á talmálinu, og í stórum dráttum getum við sagt að til ákveðins hljóðs svari ákveðinn bókstafur (þótt sú samsvörun sé langt frá því að vera fullkomin, eins og við vitum). En til þess að geta búið til slíkt ritmál þurfa menn auðvitað að skipta orðunum niður; annars yrði að hafa sérstakt táknið fyrir hvert orð. Ef við heyrum íslenskt orð sem við höfum aldrei heyrt áður, erum við yfirleitt ekki heldur í neinum vandræðum með að skrifa það. Þó að þar sé um að ræða einn óslitinn streng hljóðbylgna, ólíkan öllum sem við höfum heyrt áður, skiptum við honum viðstöðulaust niður.

Þetta sýnir okkur að málhljóðin eru eitthvað annað og meira en bara eðlisfræðileg fyrirbæri. Í huga okkar geymum við einhverja hugmynd um ákveðin hljóð, sem við síðan röðum saman þegar við tölum; og þegar við hlustum á aðra tala, leitum við aftur í þetta forðabúr hugans til að greina talið í einstök málhljóð. Af þessum ástæðum hefur gengið svo illa

að búa til vélar sem skilja talað mál. Þær verða eingöngu að fara eftir hjóðbylgjunum, hinum eðlisfræðilega þætti. Yfirleitt krefjast þær þess að gert sé smáhlé á milli orða; þær hafa mjög takmarkaðan orðaforða; og það þarf að aðlaga þær sérstaklega málrómi hvers og eins sem við þær talar. Þær lenda í vandræðum ef "sama" hjóðið hefur mismunandi framburð eftir umhverfi og aðstæðum; þær geta ekki giskað ef framburður er ógreinilegur; o.s.frv. Það vantar nefnilega í þær mannlega þáttinn, þ. á m. hjóðkerfisfræðina.

1.1.3 Eindir og vensl hjóðkerfisins

Hjóðkerfi hvers máls byggist annars vegar upp af þeim eindum (þ.e. hjóðum) sem í því eru, og hins vegar innbyrðis venslum eindanna. Hvert mál hefur sína ákveðnu skipan á því hvaða málhjóð það notar. Við vitum t.d. að raddað s, [z], kemur ekki fyrir í íslensku, þótt það komi fyrir í ensku og þýsku; og íslenska hefur ekki heldur frammalt, nálægt, kringt sérhjóð, [y], þótt það komi fyrir í dönsku og þýsku. Ef við tökum inn í málið orð sem hafa að geyma þessi hjóð í upphaflega málinu, setjum við í staðinn þau hjóð íslensk sem líkjast þeim mest. Þannig setjum við [s] í stað [z], því að þar munar aðeins rödduninni; og við setjum [i] í stað [y], því að þar munar aðeins kringingunni.

Venslin milli einda kerfisins eru einkum tvenns konar; **staðvensl** og **raðvensl**. Með staðvenslum er átt við tengsl milli hjóða í ákveðnu umhverfi (þ.e. tengsl við þau hjóð sem geta eða geta ekki komið fyrir í sama umhverfi), en raðvensl tákna tengsl milli hjóðanna í ákveðinni hjóðaröð. Í orðinu sel eru t.d. staðvensl milli [e] og annarra hjóða sem geta komið fyrir í sama umhverfi, s.s. [au], [ou], [ö]. Aftur á móti eru raðvensl milli [e] og [s] og milli [e] og [l].

Raðvensl eru viðfangsefni **hjóðskipunarfræðinnar**¹ sem athugar hvernig dreifing hjóða í málinu er; hver þeirra geta staðið í framstöðu, innstöðu og bakstöðu (þ.e. fremst í orði, inni í orði og í enda orðs), með hvaða öðrum hjóðum þau geta staðið o.s.frv. Hvert mál hefur sínar sérstöku **hjóðskipunarreglur**, sem segja til um hvaða hjóðasambönd séu leyfileg. Um hjóðskipun íslensku er fjallað í 2.2.

En meginviðfangsefnið hér eru staðvensl; skipti eða breytingar sem verða á hjóðum eftir breytingum á umhverfi. Vegna þess að íslenska er mikið beygingamál, er nóg af slíkum víxlum að finna. Lítið t.d. á sagnirnar liggja og leggja; bæði hjóðfræðileg líkindi og merkingarskyldleiki þeirra sýna okkur að þær hljóta að vera af sömu rót. Þar höfum við víxl

¹ Langfjarlægustu lýsinguna á hjóðskipun íslensku er að finna hjá Sigurði Konráðssyni (1980).

milli [f:] (leggja, liggja), [g:] (legg, ligg), [x] (legði), [x] (lagt), [j] (legði), og raunar líka Ø (ekki neitt) (lá). En staða þessara hljóða í hljóðkerfinu er mismunandi, eins og við eigum eftir að sjá; sum þeirra koma aðeins fyrir í afmörkuðu umhverfi, þar sem sum önnur koma ekki fyrir. [x] og [g] koma t.d. aldrei fyrir í sama umhverfi, en [y] getur hins vegar komið fyrir í sama umhverfi og bæði [g] og [j]. Þarna eru því mismunandi staðvensl á milli. Gert er ráð fyrir að svonefndar **hljóðkerfisreglur** stjórni vixlum milli hljóða; þær verða teknar fyrir í 4., 5. og 6. kafla.

Hljóðkerfi tveggja mála geta því verið ólík bæði hvað varðar eindirnar í þeim og venslin milli eindanna. Yfirleitt er munur á hvoru-tveggja; en tvö mál sem hafa alveg sömu eindir geta haft gerólik hljóðkerfi vegna þess að vensl eindanna eru mismunandi.

1.2 Grundvallarhugtök

1.2.1 Hljóðan og hljóðbrigði

Grundvallareining hljóðkerfisfræðinnar er **hljóðan** (*fónem*). Hín hefðbundna skilgreining þess er á þessa leið:¹

(1) Hljóðan er minnsta merkingargreinandi eining málsins

Hvað merkir þetta? Við minntumst áður á muninn á hljóðfræði og hljóðkerfisfræði, og sögðum þar að hljóðkerfisfræðin fengist aðeins við merkingargreinandi mun. Ef við lítum á orð eins og sei [se:l] og söl [söl], þá sjáum við að eini munur þeirra felst í sérhljóðinu; bæði hafa [s] í framstöðu og [l] í bakstöðu. Nú vitum við vel að orðin tvö merkja ekki það sama. Merkingarmunurinn hlýtur þá að stafa af mismun sérhljóðanna, fyrst samhljóðin eru þau sömu. Þar af leiðir að munur [e:] og [ö:] er merkingargreinandi, og þess vegna segjum við að [e:] og [ö:] séu merkingargreinandi eindir eða **hljóðön** í íslensku. Raunar er vaninn að nota hornklofa aðeins þegar talað er um **málhljóð**, en hafa hljóðön innan skástrika; þess vegna er réttari framsetning að /e/ og /ö/ séu hljóðön í íslensku.

Athugið samt að munur hljóðana og málhljóða felst ekki bara í því að hljóðönin séu alltaf merkingargreinandi eindir, en málhljóðin þurfi ekki að vera það. Hljóðönin eru eindir af **allt öðru tagi** en málhljóðin. Málhljóðin eru það sem við heyrum, það er hægt að taka þau upp á segulband, mæla lengd þeirra, styrk, tíðni o.s.frv.; sem sagt, skoða þau með aðferðum raunvísindanna. Slíkt er aftur á móti alls ekki hægt að gera við hljóðön, því að þau eru **huglæg** (abstrakt) eindir í **hljóðkerfi** málsins

¹ Demt um þessa skilgreiningu má t.d. finna hjá Magnúsi Péturssyni (1978:23).

- eindir sem aðeins verða fundnar með því að skoða venslin milli hljóða málsins. Áður var dregið á að tvö mál, þar sem sömu málhljóð eru notuð, geta haft gerólikt hljóðkerfi, vegna þess að venslin milli eindanna eru mismunandi. Hljóðin [l] og [r] eru til bæði í íslensku og japönsku, en staða þeirra í hljóðkerfi málanna er ekki sú sama. Í íslensku eru þetta tvö mismunandi hljóðön, /l/ og /r/, eins og sést t.d. á orðunum lifa og rifa, sem ekki merkja það sama. Í japönsku myndast aftur á móti aldrei merkingargreinandi andstaða milli hljóðanna tveggja, heldur kemur [r] fram við ákveðnar aðstaður, en [l] við aðrar. Þau eru því talin þar til sama hljóðans. En þessi munur á stöðu hljóðanna í hljóðkerfinu verður auðvitað hvorki veginn né mældur.

Af því sem að framan er sagt ætti að vera ljóst, að við heyrum aldrei hljóðön - það er alveg útilokað, þar eð þau eru huglægir eindir, sem eðli málsins samkvæmt eru óheyranlegar. Það sem við heyrum eru **málhljóðin**, sem eru **fulltrúar** eða **birtingarform** hljóðananna. Í orðinu sel er [e:] því birtingarform hljóðansins /e/. Hvert hljóðan hefur í raun og veru óteljandi mörg birtingarform, því að eins og áður er sagt eru engin tvö tilvik "sama" hljóðs nákvæmlega eins. Hins vegar er ekki vaninn að tala um mismunandi birtingarform nema munurinn sé vel heyranlegur. Ef við höldum áfram með orðið sel, þá sjáum við að eignarfall þess er borið fram [sels], með stuttu [e] í stað langs. Þarna er því strangt tekið ekki um sama hljóðið að ræða; hins vegar getum við slegið því föstu að það sé sama hljóðanið, því að merkingin 'sel' helst óbreytt (þótt eignarfallsmerkingin batist auðvitað við með -s-inu). Við höfum þá fundið að hljóðanið /e/ hefur a.m.k. tvö mismunandi birtingarform sem er vel heyranlegur munur á, [e] og [e:]. Slík mismunandi birtingarform sama hljóðans eru kölluð **hljóðbrigði** (allófónar). Hljóðbrigði eru því **málhljóð**, hinar heyranlegu og mælanlegu eindir; þau eru fulltrúar eða birtingarform **hljóðananna**, sem eru hinar huglægu eindir hljóðkerfisins.

1.2.2 Fyllidreifing - frjálís dreifing

Til þess að hægt sé að telja tvö málhljóð hljóðbrigði eins og sama hljóðans, verða þau að vera annaðhvort í **fyllidreifingu** eða **frjálssri dreifingu**. Með fyllidreifingu er átt við það, að hljóðbrigðið **A** komi aðeins fyrir í umhverfi þar sem hljóðbrigðið **B** kemur ekki fyrir, og öfugt. [e] kemur (yfirleitt) aðeins fyrir á undan tveimur samhljóðum, [e:] aðeins á undan einu eða engu; hljóðin eru því í **fyllidreifingu**, og geta talist til sama hljóðans, /e/. Vegna þess að umhverfið ræður því hvort afbrigðið er notað, eru [e] og [e:] kölluð **stöðubundin afbrigði** hljóðansins /e/. Á sama hátt eru hljóðin [x] og [r] í fyllidreifingu; [x] kemur aðeins fyrir

á undan samhljóðum, [ɣ] aðeins á undan sérhljóðum og [r]. Þau geta því talist hljóðbrigði eins og sama hljóðans, /x/ eða /ɣ/, og eru stöðubundin afbrigði þess. (Athugið að ekki skiptir máli hvernig hljóðanið er táknað, því að það er huglæg eind en ekki hljóð.)

Frjális dreifing táknar aftur á móti að tvö hljóð geti staðið í sama umhverfi án þess að skipti á þeim hafi nokkra merkingarbreytingu í för með sér. Þeir sem eru kverkmeltir (skrolla) setja úfmelt sveifluhljóð, [R], í staðinn fyrir venjulegt tungubroddshljóð, [r]; en þetta veldur yfirleitt ekki neinum misskilningi, vegna þess að [R] ruglast ekki saman við neitt annað. Við getum því sagt að [r] og [R] séu í frjálari dreifingu í íslensku. Athugið þó að í þessu tilviki er það aðeins frá málfræðilegu sjónarmiði sem dreifingin er frjális; frá félagslegu sjónarmiði er hún það ekki, því að kverkmeli þykir talgalli, sem leitast er við að lögga. En það sem skiptir okkur máli er að vixlin breyta engu um merkinguna.

Ef tvö hljóð standa hvorki í fyllidreifingu né frjálstri dreifingu, verða þau að teljast afbrigði mismunandi hljóðana. Þannig er það með sérhljóðin í sel og söl; þau eru greinilega ekki í fyllidreifingu, því að umhverfið er hið sama, [s_l]; og dreifingin er ekki heldur frjális, því að merkingin breytist við umskipti.

Athugið að oft eru tvö hljóð notuð til skiptis í ákveðnum orðum án þess að hægt sé að telja þau afbrigði sama hljóðans; þar er um að ræða **hlutleysta andstaðu**, sem fjallað verður um í 1.2.4.

1.2.3 Lágmarkspör - umskiptaraðir

Þetta leiðir okkur að einni helstu aðferð sem notuð er til að finna hljóðöðnin í ákveðnu máli; það er aðferð **lágmarksparanna**. Lágmarkspar er myndað af tveimur orðum, þar sem öll hljóðin eru þau sömu nema eitt, eins og í orðunum sel og söl. Ef merkingarmunur er á slíkum orðum, ætti að vera nokkuð öruggt að hann stafar af því sem munar á orðunum, en felst ekki í því sem er sameiginlegt. Best er ef hægt er að finna mörg orð, hvert með sinni merkingu, þar sem mörg mismunandi hljóð koma fyrir í sama umhverfi; það eru kallaðar **umskiptaraðir**. Öðmi um slíka röð er sfla - sili - seli - sali - söli - söli - söli. Þarna höfum við fengið afbrigði 7 mismunandi hljóðana, fyrst merkingin breytist alltaf. En nokkur sérhljóð koma ekki fyrir í þessu umhverfi, t.d. [v], [u] og [o]; þannig að þessi umskiptaröð útilokar ekki þann möguleika að t.d. [u] sé í fyllidreifingu við [i], þannig að [u] komi aldrei fyrir á milli [s] og [l] - þar komi bara [i]. Það er þó fljótlegt að hafna þessum möguleika með því að benda á lágmarksparið sfla - söla, sem sýnir að [i] og [u] geta ekki verið afbrigði sama hljóðans.

Athugið að sé þessari aðferð fylgt strangt eftir, nægir eitt lágmarkspar til að ekki sé hægt að tala um tvö hljóð sem hljóðbrigði í fyllidreifingu. Þannig er [ŋ] oftast í fyllidreifingu við [n], og kemur aðeins fyrir á undan [ð] og [kʰ], þar sem [n] kemur ekki fyrir. Því mætti virðast að hægt væri að greina þessi hljóð sem hljóðbrigði sama hljóðans. En það sem gerir slíka greiningu hæpna er að ef annað samhljóð kemur á eftir, fellur [ð] yfirleitt brott á eftir [ŋ]; og þá fásam við lágmarkspörin vans [vains] af vann : vangs [vains] af vengur; leyndi [leingdi] af leyna : lengdi [leingdi] af lengja, og nokkur fleiri. Þarna er heyrnlegur munur, og einnig merkingarmunur, svo að ekki verður hjá því komist að greina bæði /n/ og /ŋ/ sem hljóðin í íslensku.

Annars er spurning hversu mikið eigi að byggja á lágmarksparaaðferðinni; þ.e. hvort eigi að láta tilvist lágmarkspara ráða því algerlega hvort tvö hljóð eru greind sem afbrigði sama hljóðans eða ekki. Stundum er hægt að finna lágmarkspör með því að búa til ný samsett orð, eða jafnvel með því að bera saman heilar setningar - lágmarkspör sem aldrei koma fram í einstökum orðum. Uppgömmeltu önghljóðin [x] og [ɣ] eru t.d. alltaf talin hljóðbrigði sama hljóðans, enda í algerri fyllidreifingu ef litið er á einstök orð. En í setningunum Menn sem eiga að kunna og Menn sem eitthvað kunna getur komið fram lágmarkspar þeirra, [eixað] : [eixað], hjá þeim sem hafa svonefndan hv-framburð.¹ Venjan er þó sú að taka ekki tillit til slíkra dæma.

En þótt tvö hljóð standi í fyllidreifingu, og ekkert lágmarkspar þeirra sé finnanlegt, táknar það ekki að þau séu endilega talin til sama hljóðans. Milli [p] og [ð] í íslensku er ekkert lágmarkspar að finna, enda hafa þau yfirleitt verið greind sem hljóðbrigði sama hljóðans. En nú er vanalega gert ráð fyrir að hægt sé að setja reglu um dreifingu hljóðbrigða sama hljóðans; segja t.d. að [p] komi fyrir í framstöðu, en [ð] í innstöðu. Málið er þó ekki svo einfalt, því að t.d. á milli [f] og [v] koma bæði fyrir; liðka [lipka] og ryðga [riðga]. Þar er því ekki hægt að setja neina almenna reglu um dreifinguna, og við getum haldið því fram að það sé bara tilviljun að ekkert lágmarkspar sé til.² Hér verða þó [p] og [ð] greind sem hljóðbrigði sama hljóðans í samræmi við venju.

Annars konar dæmi um að fyllidreifing nægi ekki til að tvö hljóð séu talin til sama hljóðans má taka af hljóðunum [x] og [ɣ]. Þau standa í algerri fyllidreifingu í íslensku, koma aldrei fyrir í sama umhverfi. Þetta eru þó svo ólík hljóð, að ófýsilegt er að telja þau til sama hljóðans. Því er sett upp eftirfarandi regla:

¹ Þetta dæmi er tekið frá Ara Páli Kristinssyni (1982:14).

² Á þetta bendir t.d. Árni Búðvarsson (1975:110), sem telur /p/ og /ð/ tvö hljóðin.

- (2) Tvö hljóð má því aðeins greina sem hljóðbrigði sama hljóðans að þau eigi eitthvað sameiginlegt sem greini þau frá öllum öðrum hljóðum málsins

Þessu skilyrði fullnægja [x] og [ŋ] greinilega ekki; það eina sem þau eiga sameiginlegt er að vera uppgömmelt samhljóð, en þau eru auðvitað ekki ein um það. Þess vegna greinum við þau sem afbrigði tveggja hljóðana, /x/ og /g/. Þessi regla á eftir að koma okkur að góðu gagni hér í næsta kafla, þegar við förum að greina hljóðin í íslensku.

1.2.4 Tegundir andstæðna

Þótt tvö hljóð myndi merkingargreinandi andstæðu, og verði því að teljast til tveggja mismunandi hljóðana, er rétt að átta sig á því að þessar andstæður eru mjög mismunandi að eðli.¹ Gerður er munur á **tvíhliða** og **marghliða** andstæðum. Milli /f/ og /v/ er t.d. tvíhliða andstæða, vegna þess að það sem þeim er sameiginlegt (þ.e. að vera tannvaramælt önghljóð) kemur ekki fyrir hjá neinum öðrum hljóðum í hljóðkerfinu. Hins vegar er andstæðan milli /f/ og /s/ marghliða, vegna þess að sameiginlegir eiginleikar þeirra (að vera örödduð önghljóð, mynduð framarlega í munni) koma líka fyrir í /p/. Oft eru mikil víxl milli hljóða sem mynda tvíhliða andstæðu (t.d. milli /f/ og /v/ í hafði [havði] - haft [hafð]); en sjaldan milli hljóða sem mynda marghliða andstæðu.

Önnur flokkun andstæðna er í **einangraðar** og **hlutfallsbundnar**. Andstæða er hlutfallsbundin ef hægt er að finna fleiri en eitt par þar sem liðirnir eru aðgreindir á sama hátt. Þannig er t.d. andstæðan /p/ - /b/ í íslensku hlutfallsbundin, því að sams konar aðgreining (fráblástur - fráblástursleysi) finnst líka í þörunum /t/ - /d/, /c/ - /ʃ/, og /k/ - /g/. Andstæðan milli /p/ og /l/ er hins vegar einangruð, því að í engu öðru pari eru liðirnir greindir að á sama hátt. Oft er talið að mál hafi tilhneigingu til að fjölga hlutfallsbundnum andstæðum, og fá þannig meira samræmi í hljóðkerfið; þannig gætum við hugsað okkur að vegna þess að í íslensku verður að gera ráð fyrir bæði /f/ og /v/ sem hljóðönum, mætti búast við að /p/ og /ð/ yrðu líka bæði sjálfstæð hljóðön, því að munurinn er hinn sami og á /f/ og /v/ (raddleysi - röddun).

Andstæður eru einnig flokkaðar eftir nýtingu sinni í **algildar** og **sumgildar**. Algildar andstæður eru þær sem alltaf geta komið fram, í hvaða stöðu sem er. Þannig er t.d. með andstæðuna milli [au] og [ei] í íslensku; þau mynda andstæðu í framstöðu (ás - ey), innstöðu (máni - meini) og bakstöðu (grá - grey). Aftur á móti mynda /p/ og /b/ varla andstæðu nema í

¹ Þessi flokkun andstæðna er algerlega tekin frá Trubetzkoy (1939); einnig er stuðst við þýðingu Álfheiðar Kjartansdóttur (1983).

framstöðu (pera - bera); á eftir órödduðum hljóðum kemur aðeins [p] fyrir (spara [s̥pa:ra], hempa [h̥em̥pa], opna [oh̥na]). Í innstöðu á undan sérhljóðum og /r/, svo og í bakstöðu, er notað ýmist [p^h] eða [p] eftir mállýskum (og oft sitt á hvað í máli sama manns; tapa [t^ha:p^ha] eða [t^ha:p̥a], ráp [rau:p^h] eða [rau:p̥]); en það skiptir ekki máli fyrir merkinguna hvort er notað. Andstaðan /p/ - /b/ er því sumgild, og er hlutleyst eða **upphafin** alls staðar nema í framstöðu (nema hvað hugsanlegt er að þeir sem hafa raddaðan framburð geri mun í bakstöðu á eftir /m/ í orðum eins og kamp og kamb).¹

¹ Sjá t.d. Magnús Pétursson (1976:60); Höskuld Þráinsson (1977); og Baldur Jónsson (1982).

2. ÍSLENSKT HLJÓÐKERFI OG HLJÓÐSKIPUN

2.1 Hljóðönn í íslensku

2.1.1 Hljóðtákn sem notuð eru

Nú erum við komin að því að athuga hvaða eindir sé að finna í íslenska hljóðkerfinu. Við venjulega (grófa) hljóðritun íslensku eru notuð þessi tákn:

(1)a

SAMHLJÓÐ¹

Myndunarháttur		Myndunarstaður				
		varir	tennur/ tannberg	fram- gómur	upp- gómur	radd- bönd
lokhljóð	fráblásið	p ^h	t ^h	c ^h	k ^h	
	ófráblásið	b	d	g	g	
önghljóð	óraddað	f	p / s	ç	x	h
	raddað	v	ð	j	ʒ	
nefhljóð	óraddað	m	n	ɲ	ɲ	
	raddað	m	n	j	j	
hliðarhljóð	óraddað		l̥			
	raddað		l			
sveifluhljóð	óraddað		ɾ			
	raddað		r			

b

SÉRHLJÓÐ - einhljóð

		frammelt		uppmelt	
		ókringt	kringt	ókringt	kringt
nálægt	panið	i			u
	slakt	ɪ	ʏ		
miðlægt		e			o
fjarlægt			ö	a	

¹ Uppsetning þessarar töflu er tekin frá Kristjáni Árnasyni (1980b:101).

c		SÉRHljÓÐ - tvíhljóð	
Fyrri hluti		Seinni hluti	
		nálægt frammelt ókr.	nálægt uppmelt kr.
	frammelt ókringt	Ii	
nálægt	frammelt kringt	Yi	
	uppmelt kringt	ui	
	frammelt ókringt	ei	
miðlægt	uppmelt kringt	oi	ou
	frammelt kringt	öi	
fjarlægt	uppmelt ókringt	ai	au

2.1.2 Lokhljóð

En hverjar þessara einda eru hljóðöð? Það er kannski ekki til neitt einhlítt svar við þeirri spurningu, en við skulum samt reyna að komast eitthvað áleiðis. Byrjum þá á lokhljóðunum. Það er fljótlegt að ganga úr skugga um að engin tvö þeirra geta verið afbrigði (hljóðbrigði) sama hljóðans. Hægt er að finna ýmsar umskiptaraðir þar sem flest þeirra eða öll koma fyrir: póla - bóla - tóla - dóla - kjóla - gjóla - kóla - góla. Hér vantar ekkert; að vísu er dæmið kóla e.t.v. vafasamt, en hægt er að bæta það upp með öðrum umskiptaraðum þar sem flest hljóðin koma fyrir.

En eru einhver lokhljóðanna í fyllidreifingu við önghljóð? Yfirleitt gildir það (þótt frá því séu undantekningar) að því líkari sem tvö hljóð eru, þeim mun líklegri eru þau til að vera í fyllidreifingu. Við skulum því beina athyglinni að tengslum lokhljóða við önghljóð með sama myndunarstað. Ef við lítum fyrst á varahljóðin, þá er ljóst að lokhljóðið [p] og önghljóðið [v] skiptast oft á í beygingarmyndum sama orðs: trefill [tʰre:vɪdl̥] - treflar [tʰreɸlar], gáfa [gʰau:va] - gáfna [gʰauɸna]. Manni geti því dottið í hug að [v] og [p] væru hljóðbrigði í fyllidreifingu; [v] kami fram á undan sérhljóðum, en [p] á undan [l̥] og [n]. En þetta er ekki rétt, þegar betur er að gáð, því að hægt er að finna mörg lágmarkspör [v] og [p]: vara - bara, vita - bita, væla - bæla, o.s.frv. Hér er því um sjálfstað hljóðöð að ræða. Einnig er auðvelt að finna lágmarkspör milli [p] og óráddaða varamelta önghljóðsins, [f]: beit - feit (- veit); blaut - flaut o.s.frv. Í harðmellisframburði má líka finna dæmi um víxl [pʰ] og [f], sem bent geti til að þau væru hljóðbrigði í fyllidreifingu; skip [sʰɪpʰ] - skips [sʰɪfs]. En lágmarkspör eru þó auðfundin; púla - fúla; plata - flata. Og enn fremur eru til umskiptaraðir með varameltu lok- og

önghljóðunum fjórum: píla - bíla - ffila - víla; pesti - besti - festi - vesti. Það er því óhætt að slá því föstu, að þetta séu fjögur hljóðön.

Ólíklegt er að finna megi fyllidreifingu milli varamæltra lokhljóða og önghljóða með einhverjum öðrum myndunarstað; en til öryggis skulum við sýna umskiptaraðir þar sem sést að ekkert hinna önghljóðanna er í fyllidreifingu við [b] eða [p^h]: pól - ból - sól - hjól - jól - hól; sýpur - sýður - sýgur; þakka - bakka - þakka - sakka - hakka; labbs - lax.

Einnig er hægt að finna lágmarkspör milli [p^h] og [b] annars vegar og hliðar- og sveifluhljóða og (sumra) nefhljóða hins vegar, og skal hér sýnd ein umskiptaröð: pína - Bína - lína - rýna - mína - Nína. Hins vegar eru ekki til lágmarkspör milli [p^h] og [b] annars vegar og [p] og [b] hins vegar, nema í samsettum orðum; en vegna reglu (2) í 1. kafla er ekki hægt að gera þar ráð fyrir hljóðbrigðum sömu hljóðana.

Lítum þá næst á tannbergsmeltu lokhljóðin. Ýmiss konar víxl eru milli þeirra og samsvarandi önghljóða. Nægir þar að benda á að þegar 2. pers. fn. þú er skeytt aftan við sagnstofn í boðhetti verður það ýmist -tu, -du eða -ðu, allt eftir gerð sagnstofnsins. Lágmarkspör eru samt auðfundin, sem sýna að önghljóðin verða ekki greind sem hljóðbrigði af lokhljóðunum; tína - dýna - þína; tóra - Dóra - Þóra; líta - líða; braut - brauð. Og umskiptaraðir með öðrum önghljóðum: tala - dala - fala - væla - sala - hæla; tóla - dóla - sóla - hjóla - jóla; víta - vígja - víga; stadds - stakks. Að lokum umskiptaraðir með nefhljóðum, hliðar- og sveifluhljóðum: týna - dýna - lína - rýna - mína - Nína; tugga - dugga - rugga - mugga - nugga.

Framgómælt lokhljóð taka þátt í ýmsum umskiptaröðum, sem sýna að þau eru ekki hljóðbrigði sömu hljóðana og einhver önghljóði: kæra - gera - færa - væra - særa - hæra; keli - gæli - fæli - væli - seli - hæli; kjós - gjós - jós; víkja - víða - vígja - víga; kjá - gjá - fá - vá - þá - sá - já - hjá - há. Erfitt er að finna lágmarkspör milli framgómæltu lokhljóðanna annars vegar og [x] hins vegar, því að þau fyrrnefndu koma ekki fyrir á undan samhljóði, en [x] kemur yfirleitt aðeins fyrir á undan samhljóði. Þó má finna lágmarkspör í hv-framburði: ker - ger - hver [xeir]. Og að lokum: Kína - gína - lína - rýna - mína - Nína; kjá - gjá - rá - lá - má - ná.

Þá er komið að uppgómæltum eða gómfillumæltum lokhljóðum. Þar finnum við mjög mikil víxl við samsvarandi önghljóði: saga - sagna, vaka - vakti; og einnig við framgómælt önghljóð og lokhljóð: liggja - ligg - legið. En þarna má þó finna lágmarkspör: saka - saga; sfa - síga; leggs - legs. Raunar er eðli lágmarksparsins saka - saga ekki alveg á hreinu; þ.e., er það lágmarkspar milli [k^h] og [ɣ] eða milli [ð] og [ɣ]? Það fer eftir því hvort við erum að skoða sunnlensku eða norðlensku; en í norð-

lensku er varla hægt að finna lágmarkspár milli [ð] og [r], og í sunnlensku varla milli [kʰ] annars vegar og [r] og [x] hins vegar. Það er þó varla hægt að greina [kʰ], [r] og [x] sem hljóðbrigði sama hljóðans, því að þau eiga ekkert sameiginlegt sem greini þau frá öllum öðrum hljóðum.

Lágmarkspör við önnur önghljóð er yfirleitt hægt að finna: kala - gala - fala - vala - sala - hala; ká - gá - fá - vá - pá - sá - já - há - taka - taða. Einnig við nefhljóð, hliðar- og sveifluhljóð; ká - gá - lá - rá - má - ná.

2.1.3 Önghljóð

Þá erum við komin að önghljóðunum. Við erum búin að sýna fram á að ekki er líklegt að neitt þeirra sé hljóðbrigði af sama hljóðani og eitthvert lokhljóðanna, þannig að við þurfum ekkert að líta á lokhljóðin hér. En hvernig er með samband önghljóðanna innbyrðis? Litum fyrst á varameltu önghljóðin, [f] og [v]. Greinilegt er að þau tilheyra sínu hljóðaninu hvort, eins og lágmarkspörin fara - vara, falla - valla og for - vor sýna. Og lítum svo á samband þeirra við önnur önghljóð; þar höfum við umskiptaraðir eins og fá - vá - pá - sá - há - já - hvá (í ókringdum hv-framburði) - há; sófa - sóða - sósa; stafa - staða - staga; sleppti - slekti. Þarna vantar lágmarkspör milli [f] og [s], og milli [v] og [x]; en engin ástæða er þó til að telja að þar sé um að ræða hljóðbrigði sömu hljóðana, vegna þess sem regla (2) í 1. kafla segir. Auðvelt er einnig að sýna umskiptaröð með nefhljóðum, hliðar- og sveifluhljóðum; fá - vá - lá - rá - má - ná.

Næst eru það [b] og [ð]. Frá því er skemmt að segja, að milli þeirra er ekkert lágmarkspár að finna. Við höfum víxl milli þeirra í ýmsum smáorðum eins og þú, það, þetta, sem byrja á [b] í áherslu, en [ð] í áhersluleysi; en merkingin er sú sama. En yfirleitt kemur [b] aðeins fyrir í framstöðu, en [ð] í innstöðu ([b] kemur fyrir í innstöðu í nokkrum tökuorðum eins og þena og kapólskur, og líka á undan [ð] í sunnlenskum framburði orða eins og maður [maðʊr]). Í bakstöðu orða eins og tað, hlað, það er röddunarstigið á reiki, en það skiptir ekki máli fyrir merkinguna. Við getum því greint [b] og [ð] sem hljóðbrigði eins og sama hljóðans, sem við táknum hér /p/ (en mætti að vísu alveg eins tákna /ð/).

Hér hafa verið sýnd lágmarkspör við varameltu önghljóðin, og að nokkru leyti við önnur líka; en bæta má við leida - leigja - leiga; vaðs - vax. Ekkert lágmarkspár er milli [ð] og [ç], en hins vegar eru lágmarkspör milli [p] og [ç], pá - há, þér - hér; og það dugir til að sýna að [ð] og [ç] geta ekki verið hljóðbrigði sama hljóðans, því að ekkert hljóð getur verið hljóðbrigði af fleiri en einu hljóðani. [ð] hlýtur að vera hljóð-

brigði af /p/; og búið er að sýna fram á aðgreiningu [b] og [p]. Lágmarkspör við nefhljóð, hliðar- og sveifluhljóð eru svo auðfundin; pá - lá - rá - má - ná; víða - víla - víra - víma - vína.

Þá er það [s]. Auðvelt er að finna lágmarkspör milli [s] og næstum hvaða samhljóðs sem er. Við erum búin að líta á hin tannbergsmeltu önghljóðin, svo og þau varameltu; og einnig hefur komið fram að [s] tekur þátt í umskiptaröðinni á undan [au]. Til viðbótar má nefna væsa - væða - væga; höst - hökt. Og svo nefhljóð, hliðar- og sveifluhljóð; til viðbótar röðinni á undan [au] má nefna feyskinn - fenginn; gáski - gangi.

[j] og [ç] tilheyra ekki sama hljóðaninu, eins og lágmarkspörin hjá - já, hjól - jól o.fl. sýna. Þá er aðeins eftir að bera þau að uppgömmeltu önghljóðunum og [h]. Milli [x] og [j] eru til lágmarkspör; rýtur - rifur, vægja - væga. Önnur lágmarkspör er ekki að finna við uppgömmelt önghljóð (nema já - hjá - hvá í ókringdum hv-framburði). Það er þó hægt að sýna fram á að ekki er eðlilegt að telja [x] eða [x] hljóðbrigði af /ç/, né [x] hljóðbrigði af /j/. Við komum að því hér á eftir. Lágmarkspör við [h] eru svo auðfundin; hjá - já - há; hjól - jól - hól. Sömuleiðis lágmarkspör við nefhljóð, hliðar- og sveifluhljóð, eins og áður hefur komið fram; hjá - já - lá - rá - má - ná.

Og þá er komið að uppgömmeltu önghljóðunum. Það er ekki hægt að finna nein lágmarkspör milli [x] og [s], því að [x] kemur bara fyrir á undan örödduðum samhljóðum ([s] og [ç]) (og í framstöðu á undan sérhljóðum í ókringdum hv-framburði), en [r] kemur bara fyrir í innstöðu á undan sérhljóðum og rödduðum samhljóðum. [x] og [r] eru því í fyllidreifingu, og þau eiga það sameiginlegt að vera uppgömmelt önghljóð, sem nærir til að greina þau frá öllum öðrum hljóðum. Við segjum því að þau séu hljóðbrigði sama hljóðans, /x/. Og þá sjáum við hvers vegna það gerir ekki svo mikið til að engin lágmarkspör finnast milli [ç] og [x] eða [r]; um leið og búið er að greina eitthvert hljóð sem hljóðbrigði af einhverju hljóðani, er jafnframt búið að útiloka að það sé hljóðbrigði af öðru hljóðani. [x], [x] og [ç] eiga ekkert sameiginlegt sem greini þau frá öllum öðrum hljóðum málsins.

Að lokum er það [h]. Umfjöllun um það má hafa stutta, því að hér að framan hafa verið sýndar umskiptaraðir sem sýna að [h] er í andstöðu við öll önnur samhljóð málsins.

2.1.4 Hliðarhljóð, sveifluhljóð, nefhljóð

Þá getum við snúið okkur að hliðar- og sveifluhljóðum. Þau eru fjögur, eins og áður sagði; [j], [l], [r] og [r]. Það hefur komið fram áður að andstaða er milli [l] og [r], svo og milli þeirra tveggja og hvaða

annars samhljóðs sem er; svo að spurningin hér er þá hvort órödduðu hljóðin séu sérstök hljóðön eða hljóðbrigði af þeim sömu og þau rödduðu. Það er hægt að finna lágmarkspör þarna á milli; halda [halða] - halta [halða]; orga [orða] - orka [orða]. Athugið að þótt samkvæmt stafsetningunni felist munurinn þarna í lokhljóðunum, er eini hljóðfræðilegi munur orðanna á [l]/[r] annars vegar og [j]/[r] hins vegar; því að öll lokhljóð eru ófráblásin á eftir órödduðum hljóðum. Því er ekki um annað að ræða en telja hér fjögur hljóðön; /l/, /j/, /r/ og /r̥/.

Svipuðu máli gegnir um nefhljóðin. Við höfum þör eins og kemba [cʰem̥pa] - kempa [cʰem̥pa] og vanda [vanda] - vanta [vanda], þar sem eini munurinn felst í rödduninni. Við verðum því að segja að /m/, /n/, /n̥/ og /ŋ/ séu öll sjálfstað hljóðön. En hvað um framgömmeltu og uppgömmeltu nefhljóðin? Ekki er hægt að finna neitt lágmarkspar milli [ŋ] og [n], né milli [ŋ] og [ŋ̥]; fyrri hljóðið í hvoru pari kemur aðeins fyrir á undan gömmeltum lokhljóðum ([cʰ] og [tʰ]), þar sem það seinna kemur aldrei fyrir; hins vegar eru lágmarkspör til milli [ŋ] og [ŋ̥]; bangi [baŋgi] - banki [baŋgi]. Því verður að greina [ŋ] sem hljóðbrigði af /n/, og [ŋ̥] sem hljóðbrigði af /n̥/.

Um uppgömmeltu nefhljóðin gegnir nokkuð öðru máli. Það er ljóst að þau tilheyra sitthvoru hljóðaninu, eins og lágmarksparið ranga [raun̥ða] - ranka [raun̥ða] sýnir. En eru þau einnig hljóðbrigði af /n/ og /ŋ/? Í fljótu bragði gæti svo virst, því að yfirleitt koma þau aðeins fyrir á undan uppgömmeltum lokhljóðum; en í samhljóðaklössum geta lokhljóðin fallið brott á undan samhljóðum, og þá koma upp lágmarkspör eins og væns [vains] - vængs [vain̥s], leynt [leing̥] - lengt [leing̥]. Ef nota á lágmarksparaaðferðina á annað borð, er því ekki um annað að ræða en segja að /ŋ/ og /j̥/ séu sérstök hljóðön.

2.1.5 Sérhljóð

Þá eru það sérhljóðin. Tvíhljóðin [li], [vi], [ui] og [oi] hafa þar sérstöðu; það er fljótlegt að sýna fram á að þau eru ekki fulltrúar sjálfstæðra hljóðana, heldur í fyllidreifingu við [i], [v], [u] og [o]. Tvíhljóðin koma bara fyrir þar sem skrifað er -gi-, en borið fram [ji]; og í þeirri stöðu koma tilsvareandi einhljóð aldrei fyrir (nema hjá sumu fólki suðaustanlands, en það fólk hefur þá ekki tvíhljóðin í máli sínu). Hljóðönnin /i/, /v/, /u/ og /o/ hafa því hvert um sig tvö hljóðbrigði; tvíhljóð sem kemur fram á undan [ji], og einhljóð sem kemur fram annars.

Það er tiltölulega einfalt að sýna fram á að hin tvíhljóðin og öll einhljóðin eru sérstök hljóðön; við skulum byrja á langri umskiptaröð: ríða - riða - reða - raða - ruða - rúða - roða - reiða - ræða - rauða -

ráða - róða. Hér vantar aðeins [ó], sem kemur í næstu röð: lygum - legum - lögum - lugum - lögum - logum - leigum - laugum - lögum - lágum. Í þessa röð vantar [i], [a] og [ai], svo að nú þarf að finna röð þar sem koma saman öll hljóðin sam vantar í aðra hvora röðina. Sú röð er svona: vfl - vil - vel - val - völ - vol - veil - væl.

Þar með er búið að sýna að öll þessi sérhljóð eru hljóðön. Þess gerist ekki þörf að setja upp lágmarkspör milli sérhljóða og samhljóða; það er yfirleitt greinilegt að þar er ekki um hljóðbrigði sama hljóðans að ræða. Eini staðurinn þar sem mjótt er á munum er milli [i] og [j]; en þó virðist augljóst að þau tilheyra ekki sama hljóðani. [j] í framstöðu stuðlar t.d. ekki við sérhljóð í nútímanáli (þótt það gerði það í fornu máli).

Öll sérhljóðin nema [i], [v], [u], [oi] geta komið fyrir bæði löng og stutt, þótt öll dæmin hér hafi verið tekin af löngum sérhljóðum. Löngu og stuttu afbrigðin standa í fyllidreifingu, þannig að þau löngu koma fyrir á undan einu eða engu samhljóði (ná [nau:], er [e:r], bíó [bi:ou]), og auk þess á undan tveggja samhljóða klösum þar sem fyrri hljóðið er eitt af /p, t, k, s/ og það seinna eitt af /v, j, r/ (vökva [vö:ðva], nesja [ne:sja]). Þau stuttu koma aftur á móti fyrir á undan öðrum samhljóðaklösum (harður [harðʏr], kaldur [kʰalɔʏr], labba [laɔ:a]). Þetta gildir um áhersluatkvæði; í áhersluleysi er lengdin á reiki, en yfirleitt talið að sérhljóð þar séu öll stutt undir venjulegum kringumstæðum.

Vegna þess að þarna er algjör fyllidreifing (og frjáls dreifing í áhersluleysi), er auðvelt að greina stutt og löng sérhljóð sem afbrigði sömu hljóðana; þ.e. [e] og [e:] sem afbrigði hljóðansins /e/ o.s.frv. Þótt hvaða stutt sérhljóð sem er standi í fyllidreifingu við hvaða langt sérhljóð sem er kemur ekki til greina að telja t.d. [e:] afbrigði hljóðansins /e/, en [e] afbrigði hljóðansins /I/, sbr. reglu (2) í 1. kafla.

2.1.6 Yfirlit yfir hljóðkerfið

Í samhljóðakerfi íslensku eru þvft eftirtalin hljóðön sem hafa þessi hljóðbrigði:

(2)a Lokhljóð:

/p/	/b/	/t/	/d/	/c/	/ʃ/	/k/	/g/
[pʰ]	[b]	[tʰ]	[d]	[cʰ]	[ʃ]	[kʰ]	[g]

b Önghljóð:

/f/	/v/	/p/	/s/	/ç/	/j/	/x/	/h/
[f]	[v]	[p]	[s]	[ç]	[j]	[x]	[h]

c Hefhljóð:

/m/	/n/	/ɲ/	/ŋ/	/g/	/ŋ̊/
[m]	[n]	[ɲ]	[ŋ]	[g]	[ŋ̊]

d Hliðarhljóð, sveifluhljóð:

/l/	/ɭ/	/r/	/ʀ/
[l]	[ɭ]	[r]	[ʀ]

Í sérhljóðakerfinu eru eftirtalin hljóðön og hljóðbrigði:

(3)a Einhljóð:

/i/	/I/	/e/	/a/
[i]	[I:]	[e]	[a:]

/Y/	/ø/	/u/	/o/
[Y]	[ø:]	[u]	[o:]

b Tvíhljóð:

/ei/	/ai/	/öi/	/au/	/ou/
[ei]	[ai:]	[öi:]	[au]	[ou:]

Samkvæmt þessu eru hljóðön í íslensku 39; 26 samhljóðön (með samtals 30 hljóðbrigði) og 13 sérhljóðön (þar af 5 tvíhljóð) (með samtals 30 hljóðbrigði).

Hér hefur allveg verið sleppt að fjalla um lengd samhljóða. Vissulega er lengd þeirra aðgreinandi, eins og sjá má á þörunum ama - amma, una - unna. Athugið þó að þetta eru ekki lágmarkspör, því að munur er beði á lengd samhljóða og sérhljóða í orðunum. Hér verður gert ráð fyrir því að rétt sé að greina slík orð sem mest í samræmi við stafsetninguna; þ.e. þannig að í orðum eins og unna séu tvö /n/-hljóðön saman. Lengd sérhljóðanna er svo stöðubundin og fer eftir fjölda eftirfarandi samhljóða, eins og áður var sagt. En önnur lausn væri að gera ráð fyrir sérstökum lönghum samhljóðönnum, og greina /Yn:a/ í stað /Ynna/. Hér er ekki pláss til að fara út í rökin sem mæla með fyrri lausninni, en þau eru ýmis.¹

¹ Sjá t.d. Hrein Benediktsson (1963).

2.2 Hljóðskipun íslensku

2.2.1 Hljóðskipunarreglur

Hér að framan hefur verið rætt um staðvensl málhljóða; nú er komið að því að fjalla dálítið um raðvensl, þ.e. tengsl milli hljóða í röð. Þau eru viðfangsefni hljóðskipunarfræðinnar, eins og áður segir.

Það er ljóst að miklar hömlur eru á því hvaða hljóð geta raðast saman. Ef við hugsum okkur að ekkert íslenskt orð væri meira en þrjú hljóð, virðist samt að í 39 hljóðana kerfi sé möguleiki á gífurlega mörgum orðum. En þessi fjöldi er aðeins til á pappírnum, því að það kemur fljótlega í ljós að hljóðskipunarreglur málsins útiloka meginhluta sambandanna. T.d. yrði hvert þessara þriggja hljóða sambanda að innihalda a.m.k. eitt sérhljóð, en þó ekki fleiri en tvö, til að geta verið íslenskt orð; rói, rif og afi eru hugsanleg (og raunveruleg) íslensk orð, en *aói ekki.

Athugið líka að mismunandi ástæður geta verið fyrir því að ákveðnir möguleikar eru ekki nýttir. Lítum t.d. á orðið flok. Eftir því sem ég best veit er það ekki til í íslensku; en að því er best verður séð er það bara tilviljun, því að þetta gæti vel verið íslenskt orð. fl- kemur fyrir í framstöðu í mörgum íslenskum orðum, og flo- líka (flot, flos, flok); og einnig eru dæmi um -ok í bakstöðu (rok, fök) og jafnvel -lok (lok). Þetta orð brýtur því ekki hljóðskipunarreglur málsins á nokkurn hátt, og við getum sagt að þarna sé bara um slysagat í kerfinu að ræða.

Öðru máli gegnir um orðið *tlok. Það er ekki heldur til í íslensku; en það sem meira er, það gæti ekki verið til. *tl- í framstöðu er nefnilega ekki til í málinu, og þetta orð bryti því hljóðskipunarreglur íslenskunnar. Í slíkum tilvikum er talað um kerfisgöt. Það gæti sem sagt vel farið svo að flok yrði einhverna tíma tekið upp sem nýyrði, en það er nánast útilokað að nokkrum nýyrðasmið detti í hug að koma orðinu tlok inn í íslensku. Stundum eru þó tekin inn í málið orð sem brjóta hljóðskipunarreglur þess; en þau verða alltaf framandi og hafa tilhneigingu til að laga sig að íslenskum hljóðskipunarreglum.

2.2.2 Staða einstakra hljóða

Öll sérhljóð nema tvíhljóðin [i], [y], [u], [oi] geta komið fyrir í framstöðu, innstöðu og bakstöðu. Auðvitað eru ekki til dæmi um hvaða sérhljóð sem er milli hvaða samhljóða sem er; en gera má ráð fyrir að þar sé um slysagöt að ræða. Þó eru hljóðkerfislegar ástæður fyrir því að einhljóð koma ekki fyrir á undan [j]; og oftast eru líka aðeins tvíhljóð (og [i] og [u]) á undan gömmæltum nefhljóðum (ng og nk), þótt ýmis tökuorð brjóti þá reglu að vísu.

Í framstöðu koma öll samhljóð fyrir ein sér nema δ ; $[m]$, $[n]$, $[p]$, $[t]$, $[k]$, $[g]$, $[x]$, $[ʁ]$, $[ð]$ (að vísu kemur $[x]$ fyrir í framstöðu í ökringdum hv-framburði eins og áður segir, hver $[xɛ:r]$, og $[ð]$ kemur fyrir í framstöðu í smáorðum sem byrja á þ í stafsetningu ef þau eru áherslalaus). Aftur á móti geta hljóðin $[h]$, $[j]$, $[v]$, $[ç]$ og $[ʃ]$ aðeins komið fyrir ein í framstöðu, þ.e. þau geta ekki verið fyrri eða fyrsta hljóði í samhljóðaklása.¹

Í bakstöðu geta 12 samhljóð ekki komið fyrir ein: $[p^h]$, $[t^h]$, $[ç^h]$, $[k^h]$, $[ŋ]$, $[p]$, $[t]$, $[j]$, $[v]$, $[h]$, $[s]$, $[ʃ]$. Fráblásnu hljóðin koma þó fram í máli þeirra sem eru harðmeltir, en í staðinn koma samsvarandi ófráblásin hljóð ekki fyrir hjá þeim. Hókkur hinna hljóðanna koma þó aðeins fyrir í sjaldgæfum eða hæpnum orðum; $[j]$ í upphrópunum eins og oj og foj, og $[ʃ]$ í orðum eins og hneggj. Að auki koma $[b]$ og $[x]$ aðeins fyrir í bakstöðu á eftir sérhljóði ef afröddun verður, í orðum eins og það og veg.

Í innstöðu milli sérhljóða geta aðeins ófráblásin lokhljóð staðið í máli linnmeltra, en fráblásin í máli harðmeltra (þótt frá því séu einstöku undantekningar, eins og túba). Af önghljóðunum koma aðeins fyrir þau rödduðu, svo og $[r]$ (sófi) og $[s]$; að auki koma fyrir sömu nefhljóð, hliðar- og sveifluhljóð og í bakstöðu. Athugið að hér er alls staðar átt við þau hljóð sem koma fram á yfirborði, en ekki hljóðöð; það er t.d. ljóst að hljóðanið $/x/$ kemur fyrir bæði í innstöðu milli sérhljóða og bakstöðu, þótt aðeins annað hljóðbrigði þess, $[x]$, komi fyrir milli sérhljóða.

Löng (tvöföld) samhljóð koma aðeins fyrir í innstöðu og bakstöðu; en ekki geta nærri öll samhljóð verið löng. Af lokhljóðunum eru það aðeins þau ófráblásnu (gabba, meiddi, leggja, vagga); þar sem stafsetningin hefur tvöfrituð pp, tt, kk kemur yfirleitt fram aðblástur, en aldrei langt hljóð. Af önghljóðum geta aðeins $[r]$ og $[s]$ verið löng (gaffall, hissa; $[v]$ getur verið langt í gælunöfum og tökuorðum, eins og hevví).² Þá geta nefhljóðin $[m]$ og $[n]$, hliðarhljóðið $[l]$ og sveifluhljóðið $[r]$ verið löng (amma, vinna, pilla, verra); óraddaðar samsvaranir þeirra, svo og gómmeltu nefhljóðin, geta aðeins verið stutt.

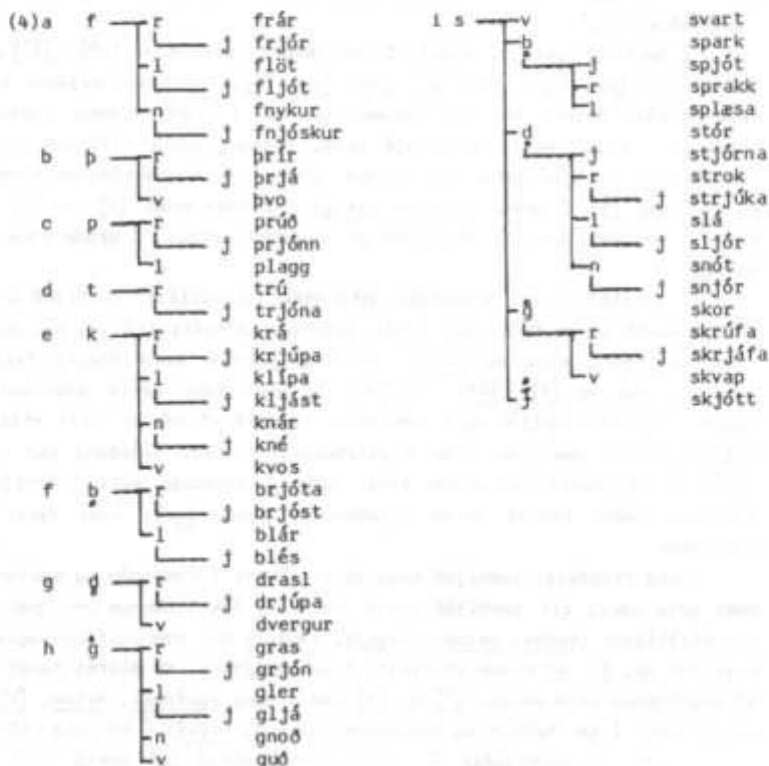
2.2.3 Framstöðuklasar

Hér verða gefin dæmi um þá framstöðuklasa samhljóða sem til eru í íslensku. Nefhljóð, hliðarhljóð, sveifluhljóð og $[v]$ mynda aðeins klasa

¹ Allt sem hér segir um stöðu íslenskra samhljóða, bæði einna sér og í klösum, er tekið eftir Sigurði Konráðssyni (1980).

² Halldór Halldórsson (1979) sýnir ýmis dæmi um löng $[f:]$ og $[v:]$.

með [j]; mjólk, njóta, hnjask, ljós, hljótt, rjála, hrjóta, véi. Önnur lokhljóð en þau gömmeltu mynda líka klasa með [j], sem og önglhljóðin [r], [p] og [s]; pjátur, tjá, bjór, djöfull, fjandi, bjá, sjá. En þessi hljóð geta líka myndað klasa með fleiri hljóðum; [r], [l], [n] og [v], og [s] auk þess með [p], [d], [t] og [g]. Lítum nú á þessa klasa:¹

Eins og sjá má stendur [j] alltaf næst sérhljóðinu, komi það fyrir í klasanum á annað borð. [s] er hins vegar eina hljóðið sem getur staðið fremst í fjögurra samhljóða klasa. Órödduð lokhljóð og önglhljóð eru þau einu sem geta verið þriðja hljóð frá sérhljóði. Sérhvert hljóð sem getur verið fjórða hljóð frá sérhljóði getur einnig verið þriðja, annað og fyrsta; sérhvert hljóð sem getur verið þriðja hljóð frá sérhljóði getur líka verið annað og fyrsta, o.s.frv.

Út úr þessari upptalningu má m.a. lesa það að hljóð með sama

¹ Þessi uppsetning er komin frá Sigurði Konráðssyni (1980), sem og flest dæmin um klasana.

myndunarhátt mynda ekki klasa, nema öngljóð ([sv], [sj], [pv], [pj], [fj], [vj]); hliðarhljóð, sveifluhljóð og nefhljóð geta í þessu tilliti talist hafa sama myndunarhátt. Hljóð með sama myndunarstað mynda yfirleitt ekki klasa, nema tannbergssælt hljóð ([sð], [pr], [thr], [ðr]).¹

2.2.4 Bakstöðuklasar

Miklu erfiðara er að fá yfirlit yfir samhljóðaklasa í bakstöðu en í framstöðu. Það er vegna þess að orðmyndun fer oftast fram með viðskeytum, en ekki forskeytum, og beygingarendingar bætast aftan á orðin, en ekki framan á þau; upphaf orða er því yfirleitt í nokkuð föstum skorðum, en endirinn miklu síður. Ef rót orðs endar í upphafi á samhljóðaklasa getur komið út ærið strembinn samhljóðaklasi við orðmyndun og beygingu, t.d. þegar viðskeytinu -sk- er bætt við staðahæiti, og eignarfallis-s síðan bætt þar við. Sennilega eru þó slíkir klasar flestir aðeins til á pappírnum, því að þegar fleiri en tvö samhljóð eru í klasa (annars staðar en í framstöðu) fara brottföll að verða mjög algeng, í eðlilegu tali a.m.k. En hér eru helstu tveggja samhljóða klasar:²

(5)	rð	torg	lm	ólm	nd	signd	ðl	fugl	sð	ást
	rm	orm	lb	hjálþ	nd	löngr	ðv	sögn	sð	ósk
	rv	orf	ld	hjalt	ns	langs	ðs	þaks	sm	lasm
	rð	hurð	ld	hólk	nl	dangl	fd	haft	xð	sagt
	rb	þorp	mb	lamb	nd	hengt	fs	rofs	xs	sax
	rd	hart	md	sæmd	nd	hönk	vi	röfl	ðð	segð
	rð	fork	ml	kuml	hs	hlunks	vð	hefð	hð	upp
	rs	hers	ms	hjóms	ðl	afl	ðg	maðk	hð	hatt
	ld	hald	gv	svæmp	bn	safn	ðl	brudl	hð	hakk
	lg	helg	md	samt	ðs	taps	ðm	faðm		
	lv	álfr	nd	önd	ðl	sull	ðn	iðn		
	ls	hóls	ns	dans	ðn	einn	ðs	taðs		

Hér er sleppt nokkrum hæpnum klösum, sem eingöngu koma fram þegar nafnorð eru mynduð af sögnum með því að fella niður -a; það eru klasar eins og -mr (kumr), -mj (emj), -nj (grenj), -tr (sötr) og nokkrir fleiri. Einnig er sleppt klösum eins og [rs], [rs] sem hugsanlega geta komið fram þegar miðhljóð fellur brott án þess að afröddun verði, í orðum eins og bragðs og verðs.

Þriggja samhljóða klasar eru þónokkrir til í bakstöðu; en þá fara ýmis brottföll að verða algengari, og erfiðara að segja til um hverjir þeirra koma í raun og veru fyrir í eðlilegu tali; sennilega eru það ekki mjög margir. Þó eru til fjögurra samhljóða klasar þar sem hægt er að bera

¹ Á þetta hvort tveggja bendir Sigurður Konráðsson (1980).

² Eins og flest annað í þessum kafla (2.2) er þetta yfirlit komið frá Sigurði Konráðssyni (1980).

